

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ У НІМЦІВ ЗАКАРПАТТЯ

В 40-х – 80-х р.р. XX ст

Закарпаття здавна характеризувалось значною етнічною строкатістю. Але, як відзначалось вище, національні і етнічні меншини після другої світової війни склали лише 21,5-25% загальної кількості населення краю. Включення Закарпаття в радянську державно-політичну систему по-різному позначилось на становищі, етносоціальному і етнокультурному розвитку національних меншин. Як тільки в Закарпаття увійшли радянські війська, почались репресії проти місцевих угорців і німців, яких віднесли до ворожих націй. Уже в листопаді-грудні 1944 р. на підставі постанови Військової Ради 4-го Українського фронту №0036 було розпочато чистку угорського і німецького призовного чоловічого населення. Всі воїни були прирівняні до військовополонених і направлені до різних таборів. Ті з них, що перебували у Свалявському таборі, використовувались на відбудові залізниці Волівець-Мукачеве. Умови праці там були настільки важкими, що буквально через 1,5 місяця з 5430 військовополонених близько 3 тис. виснаженими і хворими були повернені до табору [1, с. 162; 2, с. 94-96; 3, с. 160-161].

Загалом за роки радянської влади в Закарпатті відбувались значні етнодемографічні зрушення. Конкретні матеріали засвідчують, що питома вага українців у структурі населення області із 67,9% у 1946 р. зросла до 78,4% у 1989 р. За цей же час численність росіян зросла з 1,5% до 4%, румун – з 2% до 2,4%, циган – з 0,6% до 1%. Питома вага інших національних меншин, зокрема угорців, німців, словаків і чехів, євреїв, болгар, у структурі населення області постійно зменшувалась. Так, угорці в 1946 р. склали ще 17,3% загальної кількості населення, а в 1989 р. – лише 12,5%. За цей же час численність чехів з словаками з 1,7% зменшилась до 0,6%, німців – з 0,4% до 0,3%, євреїв – з 0,8% до 0,2% [4; 5, с. 267-276].

Німецькі поселенці на теренах історичного Закарпаття з'явилися ще в Х ст. Упродовж середньовіччя вони

спричинились до розвитку багатьох населених пунктів краю. На початок XVIII – початок XIX ст. припадає новий період німецької колонізації, в результаті якої склались практично всі німецькі поселення краю. Матеріали переписів та інші офіційні документи засвідчують, що в межах нинішнього Закарпаття в 1910 р. проживало 12914, в 1920 р. – 10674, в 1930 р. – 12713, в 1946 р. – 2338, в 1959 р. 3504, в 1970 р. – 4230, в 1979 р. – 3746, в 1989 р. – 3478 німців [6; 7; 2, с. 95-96]. Як свідчать наведені дані, впродовж XX ст. в Закарпатті йшло постійне скорочення кількості німецького населення. Зменшення їх чисельності в 1914-1920 роках пов'язане з першою світовою війною, різке падіння їх кількості впродовж 1944-1950 рр. обумовлене репресіями і депортаціями німців радянськими властями, а поступове скорочення їх чисельності впродовж 1970-1990 років спричинене еміграцією на історичну батьківщину.

Для німців Закарпаття радянська доба позначена трагічною долею. Уже з 13.XII.1944 р. військова рада 4-го Українського фронту видала постанову №0036 про відправку до таборів військовополонених всіх німців-чоловіків віком від 18 до 55 років. Наступного дня (14.XII.1944 р.) військової комендант видав наказ тиловим службам виявляти, реєструвати і забирати таких угорців і німців на "триденні" відбудовчі роботи. Лише впродовж 13-14.XII.1944 р. військами НКВС було затримано 292 чоловіків-німців у Свалявському, Виноградівському, Хустському, Рахівському, Мукачівському округах. Їх відправили до Свалявського і Старосамбірського таборів військовополонених [3, с. 161].

Закарпатські комуністи не залишались осторонь цих переслідувань. Керуючись вищезгаданою постановою військової ради 4-го Українського фронту, народна рада Закарпатської України видала розпорядження від 22.XII.1944 р. "Про мобілізацію населення німецької національності, робітників і в'ючної сили на вивіз дерева". Циркуляр вимагав, щоб мобілізовані взяли з собою "харчів на 15 днів дороги і прибули на пункти збору". Той, хто не прибуде на реєстрацію в пункти збору, "...буде заарештований, переданий у військовий суд і засуджений згідно військового часу". Донесення сільської влади засвідчують, як виконувалось назване розпорядження. У німець-

ких селах Мукачівського району було мобілізовано 94 німців-робітників і 49 возів. Мобілізованих німців використовували для відбудови залізничної вітки Волівець-Мукачево. Умови праці були там важкими. Впродовж 1,5 місяця з 5430 чоловік військовополонених біля 3 тис. було повернуто в табір через надмірне виснаження [8; 2, с. 96]. Аналогічні рішення приймали й окружні народні комітети. Так 27.12.1944 р. Рахівський окружком народного комітету видав розпорядження №642 про підготовку до інтернування німецького населення [9, с. 70; 10].

З січня 1945 р. почався новий етап переслідування німців. У 1945 р. репресованих німців з Свалявського табору холодними вагонами відправили для примусових робіт на Новогорлівський коксохімічний завод №3. А вже 15 січня 1946 р. було видано розпорядження НКВС Радянського Союзу №1034, на основі якого в східні області, переважно в Тюменську, було виселено з сім'ями 2 тис. закарпатських німців. З доповідної записки начальника УВС Закарпатської області Лялька довідуємось, що "...були виселені з сім'ями особи німецької національності, які найбільше скомпроментували себе в період німецько-угорської окупації, в тому числі: поплічники німецької націоналістичної організації "Фольксбунд", члени родин есесівців, сім'ї, які втекли разом з відступаючими військами в Німеччину, а потім повернулись на місця попереднього проживання" [11, с. 262; 12]. Довгі роки виснаженої праці в лісах, голод і холод, хвороби стали причиною масових смертей серед німецьких спецпереселенців, які проживали в тюменських селах Добровка, Полянова, Лорба, Усть-Іртиш, Берьозова, Лугова, Самарова та ін. [3, с. 162]. На додачу до цього 28 листопада 1949 р. було прийнято указ Верховної Ради Радянського Союзу, який проголошував: "... німці, калмики, інгуші, чеченці, фіни, латиші та ін. переселенці в дані райони навечно і ... виїзд їх з місць поселення без особливого дозволу МВС карається каторжними роботами до 20 років" [13].

Лише 13.12.1955 р. вийшла постанова Президії Верховної Ради Радянського Союзу "Про зняття обмежень в правовому становищі німців і членів сімей, що знаходяться на спецпоселенні". Але при цьому постанова не дозволяла повертатись спецпоселенцям у місця свого попереднього про-

живання, підкреслювала, що їм не повинно повертатись незаконно конфісковане майно. В постанові наголошувалось: "Встановити, що зняття з німців обмежень по спецпоселення не тягне за собою повернення майна, конфіскованого при виселенні, що вони не мають права повертатись в місця, звідки вони були виселені" [14]. Незважаючи на заборону, німці почали повертатись у місця свого колишнього проживання. Як свідчить рішення виконкому Закарпатської обласної Ради: "Більша частина тих, що повернулись – особи, які були виселені на спецпоселення неповнолітніми, ті, що народилися в місцях спецпоселення і повернулись в Закарпатську область разом з батьками, особи похилого віку" [3, с. 162–164]. Колишні німецькі спецпоселенці повертались в Закарпаття поодинокі чи навіть невеликими групами. Вони намагались поселитись поруч з своїми соплеменниками, бо взаємодопомога німців давала їм можливість вижити. Будинки, що раніше були їхньою власністю, були конфісковані і передані в користування переселенцям із сусідніх сіл. З середини 50-х років ХХ ст. власті дозволяли викуповувати поверненням свої власні будинки. Навіть була встановлена мінімальна ціна в 1 тис. крб. [15, с. 111]. Упродовж 1950-х років до с. Усть-Чорної прибуло 500 колишніх німецьких спецпоселенців. Більшість з них раніше проживала в Руській Мокрій і Німецькій Мокрій [14].

Не дивлячись на офіційні заборони німецькі спецпереселенці прагнули повернутись в Закарпаття. Органи міліції штрафували поверненців за порушення ними паспортного режиму, заохочували до виїзтів за межі області по лінії оргнабору і т. ін. Але поверненці відмовлялись виїздити за межі області. Становище поверненців ускладнилося циркуляром МВС Радянського Союзу від 25.04. 1958 р. за №1134/8, в якому вимагалось, що колишні спецпереселенці, які незаконно повернулись в рідні місця, повинні бути виселені за межі області в адміністративному порядку. Це викликало невдоволення німців. Вони почали посилено домагатись права виїзду до Німеччини, направили анонімного листа на ім'я Генерального секретаря ООН, намагались встановити контакт з посольством ФРН у Москві, послали скарги до Верховного Ради СРСР і Верховної Ради УРСР і т. ін. Станом на

17.09.1959 р. в Закарпатській області незаконно проживало 294 німців спецпереселенців, які без дозволу властей повернулись до рідних місць. Зважаючи на численні протести і скарги колишніх німецьких спецпереселенців Закарпатська обласна рада 17.09.1959 р. дозволила прописуватись в області тим німецьким поверненням, котрі мали житло, а в майбутньому справу їхньої прописки мав вирішувати начальник обласного управління МВС [3, с.162-164]. Офіційний дозвіл на повернення німців Радянського Союзу (в тому числі і України) було надано лише в 1974 р. [16, с. 54-55].

Репресивна політика щодо німців супроводжувалась широкою антифашистською, по суті антинімецькою, пропагандою засобами радіо, преси, кіно, літератури, шкільним і вузівським вихованням і т. ін. Німці повсюдно почували себе ізгоями, належними до ворожої нації. Тому значна їх частина в паспортах записувалась українцями, словаками, навіть угорцями. У 1945-1950рр. зросла у німців кількість національно змішаних шлюбів. Керуючись кон'юктурою і практичними міркуваннями в містах понад 50%, а в селах близько 30% німців одружувались з росіянками і українками [17, с. 105-106, 174; 11, с. 266; 18, с. 12]. Вони розмовляли німецькою мовою лише вдома, навіть власним іменам надавали слов'янського звучання, прагнули бути непомітними, але добрими і старанними працівниками. Упродовж 50-60 років німецька молодь рідко наважувалась вступати до вищих навчальних закладів. Вона здебільшого обмежувалась здобуттям середньої і середньоспеціальної освіти, прагнула набути високу професійну кваліфікацію.

Партійні і урядові чиновники однозначно прийняли сталінський підхід до німців як до "поплічників фашистських окупантів". Німці в цих умовах боялись навіть спілкуватися рідною мовою, не вели листування з рідними і близькими і т.ін. Але широкі маси українства, відчуваючи на собі тиск радянської тоталітарної імперії, маючи тривалий досвід співжиття з німецькими поселенцями, не сприймали такого ставлення, доброзичливо і співчутливо ставились до них. Але політичні репресії, ідеологічний диктат і пропаганда зробили свою справу.

Німці з 1950-х років міцно замкнулись в собі, в колі своїх сімейно-побутових проблем. Відзначимо, що німецькі села завжди відзначались високим рівнем ендогамності, а в умовах тотальних переслідувань етнічна замкнутість німців стала майже абсолютною. Лише в період 1945-1950 рр., рятуючись від переслідувань, німецька молодь одружувалась з представниками інших етносів. Німці з 50-х рр. ХХ ст. перестали родичатись не лише з українцями й угорцями, але навіть з одноплемінниками з сусідніх сіл. Так антинімецька радянська ідеологія, пропаганда і політична практика зробила становище німців безвихідним. Єдиний вихід зі складного становища вони почали вбачати в еміграції до Німеччини.

Емігрувати німці із Закарпаття почали наприкінці другої світової війни. Особливо швидко емігрантські настрої зростали з кінця 1950-х рр., після повернення значного числа репресованих до рідного краю. Так, наприклад, в 1944 р. в с. Німецькій Мокрій проживало 1075 німців. На кінець грудня 1971 р. 406 вихідців з села проживало в ФРН, 12 - в НДР, 10 - в Австрії, 3 - в Угорщині, 25 в США, 5 - в Канаді, 2 - в Австралії, 124 - в різних населених пунктах Закарпаття, 126 - в Сибірі, 5 - у невідомих місцях. За час з 1944 по 1991 р. в селі померло 492 німці, які поховані на сільському цвинтарі. Аналогічною була ситуація і в с. Руській Мокрій. В 1944 р. тут проживало 588 німців. З них до кінця 1971 р. померло і загинуло 280 чоловік. З нині живих вихідців із села та їх нащадків 285 проживає в ФРН, 141 - невідомо де, 61 - в Сибірі, 49 - в різних населених пунктах Закарпаття, 22 - в США, 7 - в Австралії, 4 - в Канаді, 3 - в Чехословаччині, 2 - в Австрії, 1 - у Франції. Нині в с. Руська Мокра проживає всього 6 німців [19, с. 138-147; 16, с. 47-55; 20, с. 11-12].

За роки радянської влади в німців Закарпаття було знищено всі традиції їхнього національно-культурного життя. В 1935/36 н.р. в краї працювали 26 німецьких шкіл, в 44 класах яких навчалось понад 2157 учнів, працювало 29 німецьких бібліотек-читалень, 9 драматичних гуртків, 17 музичних інструментальних оркестрів і т.ін. [21]. У результаті руйнування

системи національно-культурного життя, ті з німців Закарпаття, які не були репресовані, втратили живий зв'язок з досягненнями німецької культури, а репресії примусили їх не лише приховувати свою етнічну належність, а й не розмовляти рідною мовою.

Послаблення в середині 70-х рр. ХХ ст. в Радянському Союзі тиску на німців супроводжувались спробами захопити їх до здобуття середньої і вищої освіти, залучити до членства в КПРС, до роботи в громадських і масово-політичних організаціях, висунути на керівні господарські посади. Лібералізація в ставленні офіційних властей до німців стала приводом до появи в обласній і районній пресі ряду публікацій про трудові успіхи робітників-німців. Але цим важко було спинити еміграційних настроїв серед закарпатських німців. Упродовж 1979–1992 рр. із Закарпаття емігрувало 887 німців [22].

У роки перебудови дещо покращились умови національно-культурного життя німців Закарпаття. Вони почали створювати свої культурно-спортивні центри, повертати відібрані колись храми (кірхи), проводити фольклорні свята рідною мовою, повертати собі національність у записках до паспортів, організували передачі німецькою мовою на обласному радіо і телебаченні, а 9 липня 1990 р. створили культурно-просвітницьке товариство закарпатських німців "Відродження" у складі Спілки радянських німців. Не дивлячись на значне поліпшення національно-культурного життя закарпатських німців у незалежній Україні, вони виїжджають до ФРН. Старожили німецьких сіл заявляють, що незабаром "...молодих тут не буде, мабуть вийдуть..." [23, с. 17].

Загалом німецька національна меншина Закарпаття впродовж 1945–1991 років, існувала в умовах політичних репресій і національно-культурних переслідувань. Спроба окремих німців врятуватись від переслідувань зміною національної належності, вступом у шлюб з росіянами чи українцями не рятували від недовірливого ставлення. Саме цілеспрямована антинімецька політика і практика стали основними чинниками їх еміграції до

своєї історичної батьківщини. Основними чинниками нинішньої еміграції німців з незалежної України є не лише економічна скрута, а й не бачення ними перспективи етнонаціонального буття за умов значного скорочення їх численності.

1. Шляхом Жовтня. Нарис історії Закарпаття. – Ужгород, 1973.
2. Макара М.П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). – Ужгород, 1995. – 84 с.
3. Пашленко Г.В. Нове про депортацію німців Закарпаття в 1944–1946 рр. //Матеріали науково-практичної конференції "Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті". – Ужгород, 1997. – С. 160–164.
4. Населення Закарпатської області за даними всесоюзного перепису населення 1989 року. Статистичний збірник. – Ужгород, 1990. – 65 с.
5. Макара М.П. Деякі питання сучасних міжнаціональних відносин на Закарпатті//Українські Карпати: етнос, історія, культура. – Ужгород, 1993. – С. 150–160.
6. ДАЗО. – Ф. р. 195. – Виконком Закарпатської обласної Ради 1946–1980 років. – Оп. 23. – Од. зб. 39, 40.
7. ДАЗО. – Ф. р. 195. – Оп. 11. – Од. зб. 141.
8. ДАЗО. – Ф. р. 211. – Рахівський окружний народний комітет м. Рахів 1944–46 рр. – Оп. 1. – Од. зб. 7.
9. Малурок О., Пашленко Г., Ситник О. Документи ДАЗО як джерело до вивчення історії Закарпаття (1939–1959.)//Carpatica–Карпатика. – Випуск 4: Німці на Закарпатті (X–XX ст.). – Ужгород, 1995. – С. 64–73.
10. ДАЗО. – Ф. р. 195. – Оп. 13. – Од. зб. 45 (справа).
11. Zauner Raimund. Versuch einer Heimkehr: Über Mokra nach Sibirien. – Stuttgart, 1979. – 186 s.
12. ДАЗО. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 169.
13. ДАЗО. – Ф. 1. – Оп. 10. – Спр. 31. – Арк. 24–26.
14. ДАЗО. – Ф. р. 195. – Оп. 13. – Спр. 15. – Арк. 13–14.
15. Rach Rudolf. Die Tochttersiedlungen von Deutsch – Mokra, Königsfeld, Russisch. – Mokra – Stuttgart, 1979. – 130 s.
16. Куля Ф. Німецькі школи на Закарпатті: історія і сучасність//Carpatica– Карпатика. – Випуск 4: Німці на Закарпатті (X–XX ст.). – Ужгород, 1995. – С. 47–55.

17. Zauner F. Anton. Deutsch - Mokra - Königfeld. Eine Deutsche Siedlung in die Waldkarpaten. - Auflage, 1979. - 234 s.
18. Щоденник польових матеріалів Драгуна А.М., зібрані в німецьких селах верхів'я р. Тересви в 1994, 1995, 1996 рр.
19. Куля Ф. Просвітницька діяльність товариства німецької культури у 20-30-ті роки на Закарпатті// Матеріали науково-практичної конференції "Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті". - Ужгород, 1977. - С. 138-147.
20. Куля Ф. Німецькі школи на Закарпатті. - Ужгород, 1998. - 77 с.
21. ДАЗО. - Ф. 1. - Оп. 7. - Спр. 87.
22. Кампов П. Німці в Карпатах// Закарпатська правда.- 1993.- 14 серпня.
23. Макара М., Офіцінський р. Німці в Закарпатті (про книгу Г.В. Павленка)// Закарпатська правда. - 1996. - № 3. - С. 1.